

DE UITGEBLEVEN TOENADERING

Een inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van SGP, GPV en RPF (1977-1994)

J. Weggeman

1. Inleiding

1.1 Onderzoeksvraag

Eén van de stellingen met betrekking tot de drie protestants-christelijke partijen¹ die tegenwoordig opgeld doet, luidt dat hun verkiezingsprogramma's geen duidelijke verschillen meer laten zien.² Wanneer dit zo geponeerd wordt, rijst een aantal vragen. Is hier sprake van *wishful thinking*, of van een uitspraak die spoort met de werkelijkheid? Hebben in het verleden tussen de programmapunten van de partijen meer tegenstellingen bestaan dan tegenwoordig, zoals genoemde stelling impliceert? Of anders geformuleerd, kan er gesproken worden van een convergentie van GPV, RPF en SGP in de achterliggende jaren op basis van thema's uit de verkiezingsprogramma's? En zo ja, op welk terreinen doet zich deze toenadering voor?

Om op bovenstaande vragen een antwoord te kunnen geven, zal een systematisch onderzoek moeten plaatsvinden naar eventuele veranderingen van het programmatisch profiel van deze drie partijen, zoals dat tot uiting komt in de verkiezingsprogramma's. Het is daartoe noodzakelijk om de programma's van het drietal door de tijd heen te bezien. Een dergelijke analyse ontbreekt vooralsnog. In dit artikel zal een eerste poging gedaan worden om hierin te voorzien.³

Het hier volgende onderzoek beoogt de beantwoording van twee vragen. De eerste betreft de veranderingen door de tijd heen in de verkiezingsprogramma's van de afzonderlijke partijen. Deze vraag zal in paragraaf 2 aan de orde komen. De tweede vraag wordt behandeld in paragraaf 3 en heeft betrekking op de eventuele divergentie of convergentie van de drie reformato-ri sche partijen ten gevolge van de eerder beschreven veranderingen. Ook de programmatische verschillen tussen de drie anno 1994 zullen in deze paragraaf ruimschoots aan bod komen. In paragraaf 4 zal een poging worden ondernomen een antwoord op de onderzoeksvragen te formuleren. Vóór dit alles wordt evenwel eerst inzicht gegeven in de gehanteerde werkwijze.

1.2 Werkwijze

Onderzoek naar de ontwikkeling van de inhoud van verkiezingsprogramma's door de tijd heen is geen alledaagse bezigheid van politicologen. Een kwalitatieve analyse van partijprogramma's is slechts tweemaal eerder ter hand genomen. A. Hoogerwerf heeft in 1963 de verkiezingsprogramma's van ARP, KVP, PvdA en VVD uit de jaren 1948 en 1963 met elkaar vergeleken.⁴ Recentelijk zijn de programma's van CDA, PvdA en VVD geanalyseerd voor de periode 1971-1989 door A.M.B. Michels.⁵

Het valt niet te ontkennen dat het in dit artikel gepresenteerde onderzoek de sporen draagt van deze twee analyses. Tegelijkertijd heeft het ook een geheel eigen karakter. Met name van Michels is het idee overgenomen van de rubricering van de kernthema's uit de verkiezingsprogramma's. Hieruit kan worden afgeleid of deze thema's door de jaren heen 'uiterlijk consistent' zijn. Met uiterlijke consistentie wordt in dit artikel bedoeld dat een punt dat benadrukt wordt in een bepaald programma, ook in het volgende programma wordt geaccentueerd en dat dus niet in ieder opeenvolgend verkiezingsprogramma de kernthema's wisselen. Door deze uiterlijke consistentie op langere termijn verkrijgt de partij een bepaald profiel, waarmee het zich van de andere partijen weet te onderscheiden.

Gepoogd is in de lijn van Michels de benadrukte punten uit de programma's in tabellen te plaatsen en zo de uiterlijke consistentie in kaart te brengen. Ervan uitgaande dat de partijen de thema's waaraan zij groot gewicht toekennen reeds in de inleiding vermelden, zijn deze door een sterretje (*) te herkennen in de tabel. Wanneer geen duidelijke inleiding aanwezig is, zijn alle kernthema's in het programma met een sterretje aangeduid. Punten die benadrukt worden in een programma met een inleiding, maar niet in de inleiding zelf genoemd worden, worden aangegeven met een rondje (○). Bij de interpretatie van de tabellen moet evenwel gelet worden op het aantal inleidingen van een partij. Zo had het GPV in de periode 1977-1994 vier, de RPF drie en de SGP twee duidelijke inleidingen.

Het is onjuist te denken dat wanneer sprake is van een grote uiterlijke consistentie, er dan geen convergentie van standpunten kan hebben plaatsgevonden. De inhoud van de kernthema's kan zich immers wijzigen (bijvoorbeeld door een veranderde interpretatie van de bijbel), zonder dat de nadruk die op het thema gelegd wordt, daarbij wordt afgezwakt. Daarom is hieronder eveneens gekeken naar de inhoudelijke consistentie van de programma-punten. Daarbij wordt nagegaan hoe aan de verschillende thema's uit de verkiezingsprogramma's in de loop der jaren inhoud is gegeven. Op dit vlak beweegt dit onderzoek zich meer in de richting van de studie van Hoogerwerf.

1.3 Verkiezingsprogramma's

Dat juist de programma's voor de Tweede-Kamerverkiezingen in dit artikel onderwerp van analyse zijn en niet andere partijdocumenten is, om met Michels te spreken, omdat zij 'de meest betrouwbare documenten zijn om te bepalen waar een partij voor staat, welke thema's zij belangrijk vindt en welke standpunten ingenomen worden... Tevens wordt in verkiezingsprogramma's het meest duidelijk een koppeling gelegd tussen abstracte doelstellingen en concrete actiepunten'.⁶ Het voordeel van onderzoek naar verkiezingsprogramma's boven beginselprogramma's is dat verkiezingsprogramma's veelal periodiek worden geherformuleerd en dat voor alle te onderzoeken partijen op een min of meer gelijk moment. Eveneens zijn verkiezingsprogramma's meer uitgesproken in het uiten van concrete partijstandpunten.

De verkiezingsprogramma's zijn voor partijen van belang voor het articuleren en aggregeren van wensen en verlangens. Daarnaast vervullen programma's ook zelf een aantal functies. Koole noemt er in zijn dissertatie zes. We volstaan hier met de profileringsfunctie te noemen. Door middel van een programma kan een partij zich ten opzichte van andere partijen profileren en levert 'daarmee - idealiter - door het bieden van een helder alternatief een bijdrage aan het functioneren van de parlementaire democratie'.⁷ Het is van belang te expliciteren dat in dit artikel de verkiezingsprogramma's in het licht van deze functie zullen worden beoordeeld. Ten slotte zij hier vermeld dat verkiezingsprogramma's veelal 'codificeren' wat elders binnen de partij aan opvattingen door werkgroepen, het wetenschappelijk bureau en de fractie gegenereerd wordt.⁸

In het hier gepresenteerde onderzoek zijn de programma's voor de Tweede-Kamerverkiezingen van GPV, RPF en SGP uit 1977, 1981, 1986, 1989 en 1994 onderzocht. De programma's van 1982 zijn weggelaten, omdat deze in het algemeen identiek waren aan die van 1981. Dat de programma's vanaf 1977 zijn geanalyseerd, komt doordat toen voor het eerst alle drie de protestants-christelijke partijen zich in de verkiezingsstrijd wierpen. In dat jaar namelijk debuteerde de in 1975 opgerichte RPF - zonder succes overigens.

Bij dit onderzoek is van de sinds 1977 verschenen bundelingen van de verkiezingsprogramma's door I. Lipschits gebruik gemaakt, op twee uitzonderingen na. Daar de bundel van 1977 een ontwerp-verkiezingsprogramma van de SGP bevat, is van deze partij voor dat jaar de definitieve versie gebruikt. Een tweede uitzondering betreft het programma van de RPF uit 1977. Als nieuwkomer was de RPF niet in de bundel opgenomen. Ook van deze partij is daarom van het door de partij uitgegeven exemplaar gebruik gemaakt.

2. De protestantse partijen van 1977-1994

2.1 GPV

Een blik op de gegevens in tabel 1 maakt snel duidelijk dat in de verkiezingsprogramma's van het GPV een hoog aantal kernthema's in de bestudeerde periode steeds terugkeert. De meeste van deze thema's spreken voor zichzelf. Met 'openbare christelijke zeden' worden hier onder meer bedoeld de standpunten ten aanzien van zondagsrust en pornografie. Slechts een klein aantal kernpunten is in de loop der jaren uit het programma afgevoerd, of daaraan toegevoegd. De uiterlijke consistentie door de tijd heen van de thema's is als gevolg hiervan dan ook zeer groot.

Zoals in de inleiding is aangekondigd, zal hier ook meer inhoudelijk op de verschillende kernpunten worden ingegaan. Daarbij is het met name van belang om diè veranderingen op het spoor te komen, die direct of indirect het ideologische, principiële karakter van de partij raken. Bij het GPV zijn een aantal van deze inhoudelijke wijzigingen waar te nemen.

Tabel 1. Punten benadrukt in verkiezingsprogramma's GPV, 1977-1994

	1977	1981	1986	1989	1994
werkgelegenheid	*	*	*	*	*
milieu	*	*	*	*	*
leven/gezondheidszorg	*	*	*	*	*
geestelijke vrijheid	*	o	*	*	*
rechtsorde/criminaliteit	*	o	o	*	*
vrede en veiligheid/NAVO	*	o	o	o	o
onderwijs	*	o	o	*	o
huwelijk/gezin/emancipatie	*	*	*	o	o
sociale voorzieningen/ welvaartsstaat	*	o	*	o	o
nationale identiteit	*	o	o	*	o
openbare christelijke zeden	*	*	o	o	o
gezonde financiën	*	o	o	o	o
ontwikkelingshulp		*	o	o	
verslaving					*
duidelijke inleiding		+	+	+	+

Eén van de meest in het oog springende koerswijzigingen heeft plaats gehad op het terrein van huwelijk, gezin en emancipatie. Zowel in 1977 als in 1981 belijdt het GPV dat de gehuwde vrouw 'in de eerste plaats een taak in het gezin' heeft. In 1989 is dit afgezwakt tot de stelling dat 'het een zaak van man en vrouw samen (is) afspraken te maken over de verdeling van taken'. Daaraan wordt in 1994 nog toegevoegd dat het een taak van de overheid kan zijn 'belemmeringen voor toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt en ook voor de uitoefening door vrouwen van maatschappelijke en politieke functies' weg te nemen.⁹ Daarnaast ging het GPV in 1994 over tot de aanvaarding van het registreren van alternatieve samenlevingsvormen. In 1989 werd zo'n registratie nog afgewezen.¹⁰

Dat bovenstaande ontwikkeling niet op zichzelf staat, blijkt wel uit het verdwijnen van de bepaling uit de verkiezingsprogramma's van 1977 en 1981 dat 'gemeenten en woningcorporaties niet gedwongen' mogen worden 'hun woningen te verhuren aan ongehuwd samenlevende paren of aan mensen die een homofiele relatie hebben aangegaan'.¹¹ Ten slotte valt in deze categorie onder te brengen het in 1994 voor het eerst opgenomen programma-onderdeel waarin het GPV onderkent 'dat zich de noodzaak kan voordoen van beperking van gezinsgrootte voor sommige ontwikkelingslanden'.¹²

Ook op het gebied van de ontwikkelingssamenwerking deden zich behoorlijke veranderingen voor. Daarmee wordt niet zozeer bedoeld op de verminderde nadruk zoals tabel 1 laat zien, maar meer op een inhoudelijke wending. In 1981 wordt bepaald dat 'landen die zich afsluiten voor de prediking van het Evangelie' zelf barrières opwerpen voor de ontwikkelingstaak. 'Nederland dient overheidssteun dan aan andere landen ten goede te doen komen.' In 1994 is deze conditie vervangen door het respecteren van mensenrechten als voorwaarde voor hulpverlening aan ontwikkelingslanden.¹³ Er wordt in het laatste programma niet langer een verband gelegd tussen ontwikkelingshulp en evangelieprediking.

Een laatste, min of meer aan de categorie rechtsorde gerelateerde, verandering heeft betrekking op het stakingsrecht. In 1977 wordt het stakingsrecht volledig van de hand gewezen en worden stakingen door overheidspersoneel 'als onwettige acties tegen het wettige regeringsgezag' scherp veroordeeld. De toon die in 1994 aangeslagen wordt, kan milder genoemd worden: 'het recht op collectieve actie... wordt te veel als een gegeven beschouwd bij geschillen over arbeidsvoorwaarden'. Tegelijkertijd wordt aangegeven dat staken door overheidspersoneel niet meer in zijn totaliteit wordt veroordeeld: 'de overheid verbiedt dat... ambtenaren die betrokken zijn bij de handhaving van de openbare orde, in uniform actie voeren tegen de overheid'.¹⁴

Bovenstaande wijzigingen nuanceren de eerder vastgestelde uiterlijke consistentie van de kernpunten in de verkiezingsprogramma's van het GPV. Een zekere neiging om de scherpe kantjes van de hierboven genoemde programmapunten af te vijlen, is uit deze verschuivingen af te leiden. De ideologische samenhang tussen de verschillende thema's van de GPV-pro-

gramma's blijft echter duidelijk aanwezig, doordat bij al deze punten wordt gerefereerd aan de bijbelse uitgangspunten van de partij.¹⁵

2.2 RPF

Bleek bij het GPV door de jaren heen een grote mate van uiterlijke consistentie van de kernpunten in de verkiezingsprogramma's, bij de RPF is dat niet anders (zie tabel 2). Wel is enige groei in het aantal benadrukte thema's waar te nemen in de beginjaren tachtig. Een verklaring daarvoor kan het jeugdige karakter van de partij zijn, waardoor op een aantal terreinen standpunten eerst moesten rijpen. Aan het eind van de jaren tachtig liggen de kernpunten nagenoeg vast. Reeds in 1981 treedt de RPF met een samenhangend programma naar buiten. Op vrijwel alle terreinen - uitgezonderd de thema's ruimtelijke ordening en financiën - weet de partij ook in 1986, 1989 en 1994 de verschillende punten met elkaar in verband te brengen door te verwijzen naar de bijbelse uitgangspunten.

Ook voor de RPF behoeft het opgeroepen beeld van consistentie enige nuancering, daar ook hier inhoudelijke veranderingen door de jaren heen zijn vast te stellen - in de eerste plaats op sociaal-economisch gebied. In 1977 en 1981 werpt de partij zich op als pleitbezorger voor de versoering van het sociale stelsel. Hoewel ook daarna de overbelasting van de verzorgingsstaat wordt onderkend, worden vervolgens toch meer sociale verworvenheden in bescherming genomen. Zo wordt in 1989 en 1994 een verlaging van het minimumloon afgewezen. Verder pleit het program van 1994 voor het zoveel mogelijk ontzien van de uitkeringen, waarbij tevens wordt gesteld: 'de zwaarste lasten behoren op de sterkste schouders terecht te komen'.¹⁶

In de internationale politiek is eveneens een wending waar te nemen, ten aanzien van de Verenigde Naties (VN). In 1981 toont de RPF zich tegenover het lidmaatschap 'zeer kritisch': 'Uitgangspunt vormt immers de gedachte dat de mens-van-goede-wille de heilstaat in het hier en nu zal kunnen bereiken. Nederland dient de VN te verlaten indien deze organisatie... een instrument wordt in het streven naar een wereldregering'. Deze negatieve houding is in 1994 verwisseld voor een meer positieve. Slechts wordt opgemerkt dat de VN een intergouvernementele organisatie moet blijven. Noch de kritiek op de grondslag van de VN, noch de dreiging van uittreding wordt meer gehoord. De positieve zijde van de VN-functies worden daarentegen meer benadrukt.¹⁷

Wat betreft het milieubeleid heeft de RPF ook een verandering doorgemaakt. Het duidelijkst kan dit geïllustreerd worden aan de hand van de houding van de partij ten opzichte van kerncentrales. In 1981 wordt nog gepleit voor het in werking houden van de bestaande kerncentrales. Zelfs is onder bepaalde voorwaarden 'een uitbreiding van het aantal kerncentrales aanvaardbaar'. Het programma van 1986 is aarzelend. De milieu-aspecten geven in 1994

uiteindelijk de doorslag; zij krijgen voorrang boven economische belangen. Dientengevolge wordt 'meer accent... gelegd op (onderzoek naar) duurzame energiebronnen als wind, zon en water, en... afbouw van kernenergie'. Ook wordt in 1994 gepleit voor een 'ecologisering van de belastingstelsel: arbeid wordt goedkoper door verlaging van de belastingdruk op met name de laagste inkomens, milieuvervuiling wordt duurder'.¹⁸

Daarmee zijn de belangrijkste inhoudelijke veranderingen van de verkiezingsprogramma's van de RPF besproken. Op religieus vlak zijn de veranderingen gering. Bij elkaar genomen zijn de inhoudelijke wijzigingen van de kernthema's op sociaal-economisch terrein en ten aanzien van het milieubeleid daarentegen aanzienlijk. De RPF is daarmee op deze gebieden enigszins opgeschoven naar links.

Tabel 2. Punten benadrukt in verkiezingsprogramma's RPF, 1977-1994

	1977	1981	1986	1989	1994
werkgelegenheid	*		*	*	o
milieu		*	*	*	*
leven/gezondheidszorg	*	*	*	*	*
geestelijke vrijheid		*	*	*	*
rechtsorde/criminaliteit	*	*	*	*	*
vrede en veiligheid/NAVO	*	*	*	*	*
onderwijs	*	*	o	*	*
huwelijk/gezin/emancipatie	*	*	*	*	*
sociale voorzieningen/ welvaartsstaat	*	*	*	*	*
nationale identiteit		*	o	o	o
openbare christelijke zeden	*	*	o	o	o
gezonde financiën			*	*	*
ontwikkelingshulp	*	*	*	*	*
verslaving		*	*	o	o
economische sectoren		*	o	o	o
volkshuisvesting/ruimt. ordening/ verkeer en waterstaat		*	o	o	*
duidelijke inleiding			+	+	+

2.3 SGP

De SGP wijkt wat betreft de uiterlijke consistentie van de kernthema's in de verkiezingsprogramma's niet af van de twee zusterpartijen. Een enkele uitzondering daargelaten, keren alle kernpunten in ieder program terug. Wel heeft de SGP - evenals de RPF - enige moeite om bij sommige issues te verwijzen naar haar bijbelse uitgangspunten, met name bij de sociaal-economische thema's. De samenhang is dientengevolge niet zo groot als bij het GPV.

Inhoudelijke wendingen door de jaren heen zijn welhaast niet aan te treffen. Toch moet hier voor het verkiezingsprogramma van 1994 een uitzondering worden gemaakt. Hoewel de wijzigingen in vergelijking met het GPV en de RPF gering te noemen zijn, zijn zij voor de SGP aanzienlijk. Zo zal in het verkiezingsprogramma van 1994 namelijk tevergeefs gezocht worden naar een verwijzing naar artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB).

Tabel 3. Punten benadrukt in verkiezingsprogramma's SGP, 1977-1994

	1977	1981	1986	1989	1994
werkgelegenheid	*	*	*	o	
milieu	*	*	*	*	*
leven/gezondheidszorg	*	*	*	*	*
rechtsorde/criminaliteit	*	*	*	*	*
vrede en veiligheid/NAVO	*	*	*	o	o
onderwijs	*	*	*	*	o
huwelijk/gezin/emancipatie	*	*	*	*	*
sociale voorzieningen/ welvaartsstaat	*	*	*	o	*
nationale identiteit	*	*	*	o	*
openbare christelijke zeden	*	*	*	*	o
gezonde financiën	*	*	*	o	o
ontwikkelingshulp	*	*	*	o	*
economische sectoren	*	*	*	o	o
identiteit christelijke instellingen	*	*		*	*
duidelijke inleiding				+	+

Naar dit 'theocratische' artikel wordt in alle overige SGP-programma's minimaal één keer verwezen.¹⁹ Hier moet echter aan toegevoegd worden, dat het hier om het ontbreken van een verwijzing gaat die geen enkele invloed heeft op de programmapunten zelf. Inhoudelijk is hier dus niet direct sprake van een koerswijziging.

Een tweede punt dat hier nog aandacht vergt, is de band tussen ontwikkelingssamenwerking en evangelieverkondiging. Deze koppeling is in het laatste verkiezingsprogramma losgelaten in die zin, dat in de paragraaf die handelt over ontwikkelingshulp niet meer gerefereerd wordt aan de verkondiging van het evangelie, zoals dat in ieder geval vanaf 1977 steeds geschiedde. Of het hier een heuse koerswijziging betreft, valt nog te bezien. Volgende verkiezingsprogramma's zullen daar uitsluitsel over moeten geven. Dit geldt overigens ook voor een aantal geconstateerde wijzigingen bij de andere partijen. Dit alles neemt niet weg dat de SGP, gezien de geringe programmatische veranderingen, inhoudelijk de meest consistente partij genoemd kan worden.

2.4 Tussenbalans

Worden SGP, GPV en RPF afgezet tegen de door Michels onderzochte partijen, dan wordt direct duidelijk dat de kleine reformatorische partijen een veel grotere uiterlijke consistentie bezitten (gezien de benadrukte thema's) dan PvdA, CDA en VVD. Het aantal issues die een grote groep van de kiezers aanspreken en die voor een korte tijd opduiken en weer verdwijnen, is bij de protestantse partijen - zo al aanwezig - uitermate gering. Ook de samenhang of coherentie van de verkiezingsprogramma's is bij GPV, RPF en SGP groot.

Voor wat betreft dit laatste, de coherentie van de programmapunten, kan gezegd worden dat het GPV op dit punt de beste papieren heeft. Door de jaren heen heeft deze partij tussen alle kernpunten een samenhang weten te bewerkstelligen door te verwijzen naar bijbelse uitgangspunten. Zoals reeds geconstateerd hebben de beide andere partijen bij enkele thema's hier enige moeite. Daarbij is in het bijzonder de afname van de coherentie van de programmapunten in het SGP-verkiezingsprogramma van 1994 opvallend.

Is het verschil in uiterlijke consistentie tussen de hier onderzochte partijen enerzijds en die van CDA, PvdA en VVD - zoals door Michels vastgesteld - anderzijds groot, enige differentiatie tussen GPV, RPF en SGP is daarentegen moeilijk vast te stellen (mede gelet op de verscheidenheid in frequentie van inleidingen).

De wegen van de partijen lopen duidelijker uiteen wanneer het gaat om de inhoudelijke consistentie van de thema's van de programma's door de tijd heen. De SGP heeft zich hier bewezen als de meest consistente partij. De beide andere reformatorische partijen zijn daarentegen wél in beweging gekomen. De RPF heeft op het sociaal-economisch vlak haar koers verlegd.

Zij is op de schaal die loopt van 'vergroten ongelijkheid' ter rechterzijde naar 'opheffen ongelijkheid' aan de linker kant, duidelijk wat naar links opgeschoven. Eenzelfde richting is het GPV opgegaan, maar dan op een schaal die 'orthodox' als rechtse pool en 'vrijzinnig' als linkse heeft.²⁰ Ook het belang van milieugericht beleid is voor de RPF groter geworden. Welke divergerende of convergerende gevolgen deze verplaatsingen nu concreet hebben gehad, moet thans worden onderzocht.

Ter waarschuwing dient echter eerst nog te worden gewezen op het feit dat de hier geconstateerde verschuivingen slechts door een analyse van de inhoudelijke consistentie op het spoor zijn gekomen. Die waarschuwing betreft een meer methodologisch punt. Uit het bovenstaande blijkt dat uiterlijke en inhoudelijke consistentie niet identiek zijn. Een analyse van de uiterlijke consistentie alleen is onvoldoende om tot conclusies te komen ten aanzien van de ideologische geprofileerdheid van het verkiezingsprogramma. Achter de uiterlijke consistentie van programmapunten kunnen immers inhoudelijke wijzigingen schuil gaan. Maar ook omgekeerd, uiterlijke inconsistentie behoeft nog niet noodzakelijkerwijs inhoudelijke inconsistentie te betekenen. Dat bijvoorbeeld de SGP in 1994 de werkgelegenheid niet meer als kernthema in haar programma heeft opgenomen, heeft er immers niet toe geleid dat inhoudelijk ook een andere werkgelegenheidspolitiek wordt voorgestaan. Uiterlijke consistentie en inhoudelijke consistentie verdienen bij een kwalitatief onderzoek naar verkiezingsprogramma's beide aandacht.

3. Onderlinge programmatische verschillen

3.1 Anno 1994

Nu de veranderingen in het ideologisch-programmatisch profiel van GPV, RPF en SGP vanaf 1977 in kaart zijn gebracht, is het nuttig te bezien welke programmatische afstand er tussen de partijen bestaat om dan vervolgens na te gaan of deze sindsdien kleiner dan wel groter is geworden. Voor de overzichtelijkheid is het gewenst om gebruik te maken van de verkiezingsprogramma's van de partijen in één en hetzelfde jaar. We nemen daarvoor de meest recente programma's, die van 1994. Aan de hand van de eerder beschreven veranderingen kan dan bezien worden of op grond van de verkiezingsprogramma's in de loop van de tijd sprake is van programmatische convergentie dan wel van divergentie.

Daar het onmogelijk is om alle verschillen in detail te bespreken, worden zij geclusterd in een aantal hoofdcategorieën. De eerste categorie betreft - afhankelijk van de benaming die eraan gegeven wordt - de godsdienstvrijheid, de geestelijke vrijheid of de verhouding tussen kerk en staat. Uit de hierboven gepresenteerde tabellen valt direct op dat deze thema's bij de SGP in geen enkel verkiezingsprogramma een kernpunt vormen (ofschoon zij een principieel tegenstander is van godsdienstvrijheid²¹), in tegenstelling tot de

andere twee partijen. Daartegenover staat dat de SGP - opnieuw in tegenstelling tot GPV en RPF - de christelijke identiteit van instellingen wèl duidelijk als kernthema opvoert.

Enkele voorbeelden kunnen deze verschillen tussen SGP enerzijds en GPV en RPF anderzijds nader toelichten. De SGP bepleit het invoeren van het ambtsgebed en van nationale bid- en dankdagen door de overheid.²² Deze partij is voorstander van positieve discriminatie van de christelijke religie en de daarop gebaseerde instellingen. Zo zegt het SGP-program van 1977: 'In het jeugd- en jongerenwerk moet voorrang worden gegeven aan de levensbeschouwing die zich naar de Bijbel wil richten', en in 1994: 'Steeds meer mensen zijn aangewezen op de zorg van anderen. Alleen als die zorg is ingebed in christelijke naastenliefde, kan deze tot haar recht komen'.²³ Ook het in 1994 voorgestelde onderwijsbeleid is hier een uitdrukking van: 'Onderwijs en onderzoek aan universiteiten en hogescholen moet bijbels genormeerd zijn'.²⁴

Beide andere reformatorische partijen, die wèl een kernthema van de godsdienstvrijheid maken, waken in de eerste plaats tegen de negatieve discriminatie van de christelijke religie en de daarop gegronde instellingen. Zij doen dit onder het motto van de geestelijke vrijheid. Zo zien deze partijen bijvoorbeeld de Algemene Wet Gelijke Behandeling als een bedreiging van de geestelijke vrijheid en bestrijden zij deze wet op grond daarvan.²⁵ Met dit thema verband houdend is de scheiding tussen kerk en staat. Het GPV is hierin evenals bij de geestelijke vrijheid duidelijker dan de RPF. Met name wanneer gesteld wordt: 'Subsidiëring van kerkelijk werk en van geestelijke vorming vanwege niet-kerkelijke genootschappen moet als strijdig met de scheiding van kerk en staat worden afgewezen'.²⁶

De tweede hoofdcategory van verschillen tussen de reformatorische drie heeft betrekking op huwelijk, gezin en emancipatie. Registratie van alternatieve samenlevingsvormen, zo is reeds eerder geconstateerd, wordt geaccepteerd door het GPV. RPF en SGP daarentegen wijzen elke vorm van registratie af.²⁷ Ook de bevolkingspolitiek vormt een punt van verschil. Reeds is opgemerkt dat het GPV de noodzaak van geboortenbeperking in ontwikkelingslanden inziet. De SGP meent echter dat Nederland geen steun mag 'verlenen aan programma's voor (gedwongen) geboortebeperring'.²⁸ De RPF doet er het zwijgen toe. Op de hierboven genoemde punten kan het GPV het meest progressief van de drie worden genoemd.

Wat betreft emancipatie is de RPF het meest uitgesproken. Het spreekt voor haar vanzelf 'dat vrouwen en mannen gelijke rechten en gelijke kansen behoren te hebben. Dat geldt zowel voor het verkrijgen van betaald werk als voor de arbeidsvoorwaarden'. Het GPV wijkt hier niet veel vanaf wanneer het zegt dat 'belemmeringen voor toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt' door de overheid kunnen worden weggenomen. Het SGP-standpunt is duidelijk anders. Deze partij ziet als enige van de drie een aparte taak weggelegd voor de vrouw. Zo stelt de SGP: 'Zeker als de kinderen jong

zijn, ligt de eerste roeping van de vrouw bij het dagelijks verzorgen van deze kinderen'.²⁹

In de derde plaats kunnen ook verschillen tussen de partijen op cultureel en maatschappelijk gebied niet ontkend worden. Hiertoe behoort onder meer de houding ten opzichte van sport, die bij het GPV ('De overheid kan bijdragen in de kosten van... sportbeoefening') en de RPF ('Overheidssteun voor sportbeoefening dient aanvullend te zijn op particuliere bijdragen') duidelijk positiever is dan bij de SGP. Deze laatste is van mening dat de overheid 'geen verantwoordelijkheid' heeft 'ten aanzien van de (financiële) ondersteuning van sport'.³⁰ Een geheel ander punt betreft verzekering. Als enige stelt de SGP expliciet dat de regering 'gemoedsbezwaren tegen (elke vorm van) verzekering' dient te blijven erkennen.³¹

Ten vierde is in het laatste verkiezingsprogramma een uiteenlopende visie van de partijen waar te nemen op sociaal-economisch terrein. Kortweg gezegd komt het erop neer dat GPV en SGP zich op de sociaal-economische dimensie rechts van de RPF bevinden. In paragraaf 2.4 is reeds gesteld dat de RPF zich in de loop van haar bestaan wat naar links heeft bewogen. Op deze materie zal hieronder nog worden teruggekomen in verband met een eventuele convergentie. De RPF is voorstander van een 'begeleide economie'. Zij wil de uitkeringen ontzien en is voorstander van een 'koppeling van minimumlonen en uitkeringen aan het welvaartspeil'. De partij stelt eveneens voor dat 'de belastingdruk op arbeid, met name bij de inkomens van minimum tot modaal, wordt verlaagd'.³²

De SGP is geen voorstander van een automatische koppeling tussen lonen en uitkeringen. In tegenstelling tot de RPF is deze partij voorstander van een afschaffing van de kapitaal- en vermogensbelasting, en van een lastenverlichting voor de midden- en hogere inkomens. Alhoewel het GPV zegt ernaar te streven 'de onderlinge verhoudingen tussen de inkomensgroepen globaal in stand te houden' heeft ook voor deze partij evenals voor de SGP de 'verlenging van de eerste schijf de hoogste prioriteit'. Tevens is het GPV voorstander van een 'verlaging van het wettelijk minimumloon met ongeveer 15 procent'.³³

Wat betreft het milieubeleid, ten slotte, is de RPF ook het meest radicaal. Zij is, zoals reeds gezegd, voorstander van ecologisering van het belastingstelsel en wenst heroverweging van de uitbreiding van Schiphol en afbouw van kernenergie. Het GPV wil daarentegen wel een uitbreiding van Schiphol, maar laat zich niet uit over kernenergie. De SGP zwijgt over Schiphol, maar spreekt zich uit voor het handhaven van de huidige kerncentrales en het onder voorwaarden uitbreiden van kernenergie. Tevens neemt de SGP de landbouw in bescherming tegen een teveel aan milieumaatregelen.³⁴ Daarmee staat deze partij in vergelijking met de andere twee het meest gereserveerd tegenover milieumaatregelen.

Uiteraard is de positiebepaling van de partijen aan de hand van hun programmapunten niet altijd eenvoudig. Zo kan een bepaalde partij op een

bepaald punt zich de ene keer geheel in zwijgen hullen, maar de volgende keer weer een expliciet standpunt innemen. Een voorbeeld daarvan is de doodstraf. De SGP toont zich hiervan telkens weer nadrukkelijk voorstander. De RPF is in 1994 vaag. Zij is tegenstander van de doodstraf, maar wel voorstander van het schrappen van artikel 114 van de Grondwet ('de doodstraf kan niet worden opgelegd'). Ook binnen de partij zelf heeft dit verwarring gewekt³⁵. De positie van het GPV is evenmin nauwkeurig te bepalen. In het laatste verkiezingsprogramma wordt niet gesproken over de doodstraf. Toch heeft deze partij zich in 1981 wel positief uitgelaten over de doodstraf.³⁶

Zonder te willen pretenderen een geheel volledig overzicht te hebben gepresenteerd van de programmatische verschillen tussen de drie reformatorische partijen, is in ieder wel geval duidelijk geworden dat hun onderlinge verschillen de wereld nog niet uit zijn. Worden de twee schalen uit paragraaf 2.4 gehanteerd, dan komen op grond van de bovenstaande verschillen GPV en RPF op de 'orthodoxie'-schaal grosso modo links van de SGP te staan (waarschijnlijk ook op het punt van de doodstraf). Op de sociaal-economische 'gelijkheids'-schaal bevindt de RPF zich links van GPV en SGP.

3.2 Verleden en toekomst

Nu kan worden ingegaan op een eventuele programmatische convergentie tussen of divergentie van de partijen. Daartoe wordt de stellingname in het verleden in ogenschouw genomen. Voorzichtigheid moet in acht genomen worden met conclusies op die punten waar bij de ene partij veranderingen zijn geconstateerd, maar waarover de andere partijen zich noch positief, noch negatief of soms ook wel in het geheel niet uitgelaten hebben. Dit betreft onder andere het stakingsrecht, de VN en de ontwikkelingshulp. Daar het op ontwikkelingshulp na geen kernthema's voor de partijen zijn, is dit echter ook niet cruciaal.

Toch behoeven de conclusies die in paragraaf 2 ten aanzien van deze punten zijn geformuleerd, niet geheel verwaarloosd te worden. De wijzigingen zeggen immers wel iets over de positie van de partij zelf in de loop der jaren. Alle drie de veranderingen zijn in verband te brengen met de geconstrueerde 'orthodoxie'-schaal. En op alle drie de punten is de geconstateerde verandering een verschuiving naar de vrijzinnige kant geweest. Dat geldt voor het GPV voor de standpunten betreffende stakingen en ontwikkelingshulp. Voor de RPF geldt dit voor de opstelling ten opzichte van de VN en voor de SGP voor wat betreft de ontwikkelingshulp.

Niet alleen voor deze drie punten, maar ook voor de overige vastgestelde inhoudelijke wijzigingen op de 'orthodoxie'-schaal geldt dat er geleidelijk aan een zekere neiging bij de reformatorische partijen bestaat om zich wat te verwijderen van de behoudende pool. Hierbij lijkt het GPV relatief gezien

het meest in de richting van het midden te zijn opgeschoven.

Met betrekking tot de opvatting over huwelijk, gezin en emancipatie laten de standpunten van de partijen zich beter vergelijken. Doordat het GPV zich thans niet meer uitlaat over wat de taak van de vrouw behoort te zijn, is deze partij richting de RPF geschoven. Daarbij is de kloof tussen de SGP en het GPV groter geworden. Het inzien van de noodzaak van geboortenbeperking in ontwikkelingslanden en het accepteren van de registratie van alternatieve samenlevingsvormen heeft het GPV de RPF op deze punten links doen passeren. Is door de bank genomen de afstand tussen GPV en RPF in deze categorie echter min of meer gelijk gebleven, ten opzichte van de SGP lijkt deze te zijn toegenomen. Derhalve moet van een divergentie tussen GPV en SGP gesproken worden.

Ook ten aanzien van het voorgestelde sociaal-economisch beleid kunnen hier conclusies getrokken worden over de onderlinge programmatische afstand tussen de drie partijen. Met de verschuiving van de RPF in linkse richting heeft deze partij zich op dit terrein van zowel SGP als GPV verwijderd. Tegelijk schuift het GPV wat in de richting van de SGP op. Op het punt van het minimumloon wordt de SGP door het GPV (die een verlaging hiervan voorstelt) zelfs rechts gepasseerd. De verschillen ten aanzien van het sociaal-economisch beleid die in paragraaf 3.1 zijn geschetst, zijn voor een groot deel in het laatste verkiezingsprogramma naar voren gekomen.

De voorgestane politiek van de partijen met betrekking tot sociale voorzieningen en lonen wordt veelal gehuld in termen als 'zorg voor zwakkeren', die gepaard gaan met de vaststelling dat aanpassingen van het stelsel van sociale zekerheid noodzakelijk zijn. GPV en RPF pleiten in 1977 voor een onthouding van de overheid ten aanzien van de loonontwikkeling. De SGP staat rechts daarvan door te stellen dat: 'Nivellering van inkomens die niet te rechtvaardigen is, leidt tot aantasting van de inkomens van de middengroepen'. Tot aan 1989 blijven deze standpunten min of meer bestaan. Het GPV toont in 1981 nog een sociaal gezicht door te pleiten voor 'matiging naar draagkracht'.³⁷ De SGP blijft al de jaren door vooral het oog richten op de belangen van de middengroepen. In 1994 beginnen zich echter duidelijke verschillen af te tekenen tussen het GPV en de RPF zoals hierboven in paragraaf 3.2 is uiteengezet. Op grond van de verkiezingsprogramma's van 1994 kan dan ook een divergerende ontwikkeling op dit terrein worden vastgesteld.

Het voorgestane milieubeleid ten slotte is in het verkiezingsprogramma van 1994 een duidelijk punt van onderscheid tussen de RPF enerzijds en GPV en SGP anderzijds. Het stemgedrag van de drie in de Tweede Kamer inzake de sluiting van de kerncentrale Borssele in november 1994 gaf aan dat het hier om een serieus verschilpunt gaat. De RPF, die bij deze stemmingen een sleutelpositie innam, heeft zich - in lijn van haar verkiezingsprogramma van 1994 - als het meest links van de reformatorische partijen betoond op het gebied van milieu, door mee te stemmen met een motie van GroenLinks.

4. Conclusie

De verkiezingsprogramma's van GPV, RPF en SGP geven vanaf 1977 niet eenduidig blijk van een voortschrijdende toenadering tussen deze partijen. Argumenten op grond hiervan vóór een fusie van de reformatorische drie zijn in historisch perspectief dan ook niet juist. In de eerste plaats zijn de programmapunten van de partijen in de tijd bezien uiterlijk zeer consistent. Wanneer ten tweede de inhoudelijke consistentie van de programmapunten in de analyse wordt betrokken dan blijken zich bij de betrokken partijen weliswaar wijzigingen voor te doen, maar zonder dat deze een convergerend patroon vertonen. De veranderingen in de standpunten roepen zelfs eerder een beeld van divergentie dan van convergentie op.

Op grofweg drie terreinen is in dit artikel een profilering of wijziging in de programmapunten door de jaren heen vastgesteld, namelijk op sociaal-economisch vlak, ten aanzien van het milieubeleid en met betrekking tot punten die in een meer directe zin aan de religie gerelateerd zijn. De laatstgenoemde categorie wijzigingen heeft ertoe geleid dat de SGP programmatisch gezien in de loop van de tijd op de 'orthodoxie'-schaal meer geïsoleerd is komen te staan ten opzichte van de twee andere reformatorische partijen - vooral van het GPV. Ook de RPF is verder van de twee andere protestants-christelijke partijen af komen te staan, maar dan ten aanzien van sociaal-economische en milieuvraagstukken.

De drie kleine christelijke partijen in Nederland geven anno 1994 in hun verkiezingsprogramma's in ieder geval geen blijk van een verminderde profilering ten opzichte van elkaar. Vraagstukken als de herinvoering van de doodstraf en de staatkundige vernieuwingen bijvoorbeeld kunnen zich in de nabije toekomst nog als profileringpunten gaan ontwikkelen. Vanuit het oogpunt van de parlementaire democratie is dit positief te waarderen. Zolang de partijen afzonderlijk aan de verkiezingen deelnemen, mogen deze punten niet verbloemd worden. De kiezer moet dan weten waar de drie reformatorische partijen staan.

Er doet zich zo een paradoxale situatie voor.³⁸ Enerzijds neemt de samenwerking tussen de partijen toe (zoals ook is vastgesteld door Hippe en Voerman³⁹); anderzijds is er sprake van een uiteenlopende houding ten opzichte van bepaalde thema's, die terug te vinden is in de verkiezingsprogramma's (zoals hierboven is betoogd). Wanneer deze paradoxale situatie zich bestendigt, hebben de partijen hun achterban ongetwijfeld iets uit te leggen.

noten

1. In dit artikel worden verschillende begrippen gebezigd om GPV, RPF en SGP gezamenlijk aan te duiden. Het omstreden begrip 'klein rechts' is achterwege gelaten, maar daarmee is niet gezegd dat de nu gehanteerde

begrippen onbetwistbaar zijn.

2. Zie onder anderen J.P. de Vries in: *Groen Katern*, 47 (1994), 3 (mei), 33, en met name: J. Hippe en G. Voerman, 'Reformatorisch Staatkundig Verbond? Over de samenwerking tussen RPF, SGP en GPV (1975-1994) in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1994, 177 (noot 53).

3. Met dank aan R.A. Koole voor zijn kritische commentaar op een eerdere versie, die als paper ten behoeve van de cursus Nederlandse Politieke Partijen aan Rijksuniversiteit te Leiden in het kader van de studie politieke wetenschappen gepresenteerd is.

4. A. Hoogerwerf, 'Sociaal-politieke strijdpunten: smeulend vuur', in: *Sociologische Gids*, 10 (1963), 5, 249-263.

5. Zie A.M.B. Michels, *Nederlandse politieke partijen en hun kiezers (1970-1989)*, Enschede, 1993, 91-125; en idem, 'PvdA, VVD en CDA: ideologische profilering of 'catch-all parties'?', in: *Acta Politica*, 27 (1992), 2, 189-212. Voor een kritische bespreking van haar dissertatie zie M.P.C.M. van Schendelen in: *Beleid & Maatschappij*, 21 (1994), 3, 115.

6. Michels, *Nederlandse politieke partijen*, 92. Zie hiervoor (alsmede voor een nuancering) ook M.L. Zielonka-Goei, *Uitzicht op de toekomst*, Delft, 1989, 12-15.

7. R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 112.

8. Koole, *op.cit.*, 318.

9. *Verkiezingsprogramma's* bijeengebracht en van een register voorzien door prof.dr. I. Lipschits, Den Haag, 1977, 73; *ibidem*, 1981, 167; *ibidem*, 1989, 31; *ibidem*, 1994, 100.

10. *Ibidem*, 1994, 100; *ibidem*, 1989, 8.

11. *Ibidem*, 1977, 84; *ibidem*, 1981, 171.

12. *Ibidem*, 1994, 131.

13. *Ibidem*, 1981, 183-184; *ibidem*, 1994, 131.

14. *Ibidem*, 1977, 80; *ibidem*, 1994, 101-102.

15. De begrippen samenhang en coherentie worden in dit artikel als synoniemen gebruikt en betekenen niet meer dan dat door middel van verwijzingen naar meer abstracte uitgangspunten een structuur in het programma wordt aangebracht, zodat het niet het aanzien krijgt van 'enkele honderden programmapunten die met elkaar slechts in verband staan door de nietjes die de bladzijden bijhouden' (Bart Tromp in: *het Parool*, 21 december 1985). Aan deze begrippen worden hier in tegenstelling tot Michels geen verdere conclusies verbonden.

16. *Verkiezingsprogramma RPF*, 1977, 7; *Verkiezingsprogramma's* 1981, 372; *ibidem*, 1989, 184; *ibidem*, 1994, 223 en 228-233.

17. *Ibidem*, 1981, 364-365; *ibidem*, 1994, 246.

18. *Ibidem*, 1981, 376; *ibidem*, 1986, 362; *ibidem*, 1994, 222, 225-226.

19. Het gemis was de Landelijke Stichting ter bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginzelen ook opgevallen; zie A. de Gruijter, 'Waar was artikel 36', in: *In het spoor*, 18 (1994), 6, 202.
20. Zie voor deze schaal ook A. Hoogerwerf, *Protestantisme en progressiviteit*, Meppel, 1964, 53. Ook I. Lipschits, *Links en rechts in de politiek*, Meppel, 1969, is met name voor de positiebepaling van alle Nederlandse politieke partijen op verschillende schalen lezenswaardig.
21. Zie J. Hippe, 'GPV, SGP en de vrijheid van de burgers. Enige verkenningen', in: *Jaarboek 1988 DNPP*, Groningen, 1989, 78.
22. *Verkiezingsprogramma's*, 1994, 66.
23. *Signalen voor Goede Politiek* (verkiezingsprogramma SGP in 1977), 1977, 8; *Verkiezingsprogramma's*, 1994, 75.
24. *Ibidem*, 1994, 72.
25. *Verkiezingsprogramma's*, 1994, 194-195 en 100-101. De SGP, die zich bij de afwijzing van deze wet niet onverbloemd 'kan' beroepen op de geestelijke vrijheid, beperkt zich tot de opmerking: 'De Algemene Wet Gelijke Behandeling is uit principieel en staatsrechtelijk oogpunt onaanvaardbaar. Deze wet moet daarom ingetrokken worden.' *Verkiezingsprogramma's*, 1994, 67.
26. *Ibidem*, 1994, 99.
27. *Ibidem*, 1994, 201 en 66.
28. *Ibidem*, 1994, 91.
29. *Ibidem*, 1994, 100; 230 en 82.
30. *Ibidem*, 1994, 125; 230, 236 en 76.
31. *Ibidem*, 1994, 83.
32. *Ibidem*, 1994, 227, 231-232.
33. *Ibidem*, 1994, 83-85; 109, 113-114.
34. *Ibidem*, 1994, 116; 222, 240; 82, 85-86.
35. Zie *Reformatorisch Dagblad*, 14 november 1994.
36. *Verkiezingsprogramma's*, 1981, 163; *ibidem*, 1994, 68; *ibidem*, 1994, 195.
37. *Verkiezingsprogramma's*, 1977, 79; *ibidem*, 1981, 176; *Verkiezingsprogramma RPF*, 6; *Signalen*, 12.
38. Zie ook P.H. de Jong en R. Ubels, 'Van Dijke, Van der Vlies en Schutte over vier maanden kabinet-Kok: "Paars" noopt christen-politici tot andere strategie', in: *Nederlands Dagblad*, 24 december 1994.
39. Zie met name Hippe en Voerman, *op.cit.*, 190-191